

І. В. Апопій*

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ ДЛЯ ДОБРОСОВІСНОЇ ОСОБИ

Правова природа недійсності шлюбу (захід відповідальності чи засіб захисту) та справедливості наслідків недійсності для осіб, що в ньому перебували, є предметом палких дискусій в юридичній літературі.

Проблемам правової регламентації недійсності шлюбу присвячені праці вітчизняних і зарубіжних авторів, а саме: М. В. Антокольської, В. І. Борисової, Л. В. Панової, О. М. Соловйова, Ю. О. Заїки, С. Я. Фурси, З. В. Ромовської, Ю. С. Червоного, О. В. Протопопової, В. А. Рясенцева та ін.¹

Відсутність єдиної думки правників щодо положень про недійсність Сімейного кодексу, зауваження практиків, спірність деяких норм і необхідність пошуку відповідей на дискусійні запитання зумовили актуальність дослідження на дану тему.

Правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи, законом віднесені до спеціальних — на протипагу загальним для недобросовісної особи — оскільки презюмується, що укладаючи недійсний шлюб, особи діяли винно. Власне, в цьому випадку діє презумпція вини, запозичена з цивільного права (що є природним, адже сімейне право як самостійна галузь народилося саме з цивільного, тому багато принципів, методів, функцій є для них спільними). В даному випадку обидвоє з подружжя вважатимуться винними, якщо не доведуть, що вступаючи у недійсний шлюб, вони не знали і не могли знати про перешкоди до його укладення.

В науковій літературі існує думка, що недійсність — це вид сімейно-правової санкції, яка застосовується у разі порушення передбачених законом умов укладання шлюбу². Однак недійсність шлюбу не завжди є результатом свідомої винної поведінки осіб, а може бути викликана об'єктивними причинами (наприклад, коли один з подружжя не знав про недієздатність другого з подружжя). З цього приводу М. В. Антокольська висловлюється, що якщо наявна вина хоча б одного з подружжя, визнання шлюбу недійсним треба розглядати як захід відповідальності. За відсутності вини обох сторін таке визнання є заходом захисту, що застосовується за об'єктивно протиправну поведінку³. З таким твердженням не можна погодитись, адже застосування заходу відповідальності до обох осіб, одна з яких є добросовісною суперечить принципу справедливості (ч. 9 ст. 7 СК). На нашу думку, у разі, якщо один з подружжя діяв винно, а інший був введений в оману або примушений, визнання шлюбу недійсним є заходом відповідальності для першого і засобом захисту для другого, що підтверджується різними правовими наслідками для добросовісної і недобросовісної особи, передбаченими ст. ст. 45-46 СК.

Відповідно до ч. 1 ст. 46 СК, добросовісною є особа яка не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу. Поняття добросовісної особи було закріплене і в ст. 49 КпШС, проте вона визначалася як така, що “не знала і не повинна була знати” про перешкоди до вступу у шлюб. Як справедливо зауважує З. В. Ромовська, жодного разу ні в літературі, ні в опублікованих рішеннях суду не було пояснено значення слів “повинна була знати”. Вислівки на практиці недійсність шлюбу виникала як наслідок порушення виключно трьох ознак закону (реєстрація шлюбу з особою, яка вже перебуває у шлюбі; з особою, яка є недієздатною або страждає на тяжкий розлад психічного здоров'я або без наміру створити сім'ю), умисел однієї з сторін проявлявся дуже яскраво. Змодельовати ситуацію, в якій особа не знала, але повинна була б знати про перешкоди до шлюбу, практично неможливо.⁴ У зв'язку з цим словосполучення “повинна була знати” до ст. ст. 45-46 СК включене не було⁴.

© Апопій І. В., 2009

* доцент кафедри цивільного права і процесу Львівської комерційної академії, кандидат юридичних наук

¹ Антокольская М. В. Семейное право. — М., 1999. — 402 с.; Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — 3-тє вид. переоб. і доп. — К.: Правова єдність, 2009. — 432 с.; Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С. Я. Фурси. — К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2008. — 1248 с.; Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2003. — 464 с.; Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитоновна. — Х.: ТОВ “Одіссей”, 2006. — 552 с.; Рясенцев В. А. Семейное право. — М., 1971. — 365 с.; Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — К.: Істина, 2002. — 365 с.

² Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2003. — С. 66.

³ Антокольская М. В. Указ. работа. — С. 118.

⁴ Ромовська З. В. Вказ. праця. — С. 80.

Але, на наш погляд, визначення добросовісного подружжя в Сімейному кодексі все ж залишається недосконалим. Законодавець фактично зігнував випадок, коли шлюб було укладено під впливом фізичного або психічного насильства. Адже, особа, яка вступає у шлюб під примусом, безумовно, знає про те, що шлюб укладається з дефектом волі, тобто її волевиявлення не відповідає бажанню. Проте, така особа є жертвою і не можна вважати, що вона діяла винно. Оскільки підстави застосування спеціальних наслідків недійсності шлюбу для неї немає (законом вона не віднесена до добросовісних), на таку особу розповсюджується дія норми ст. 45 СК про загальні підстави недійсності. Тобто, жінка або чоловік, які змушені були вступити у шлюб під впливом залякувань, шантажу, поборів тощо. і отримали зв'язку з цим психологічну травму, додатково ще й зазнаватимуть майнових обмежень (не матимуть права на майно, аліменти, житло тощо). Вважаємо, що таке положення закону є несправедливим і суперечить закріпленому ч. 9 ст. 7 принципу справедливості, добросовісності і розумності, на якому базується регулювання сімейних відносин. З огляду на це, доцільним є доповнити ч. 1 ст. 45 словами “або вступила у шлюб під впливом фізичного чи психічного насильства”.

Наслідки недійсності шлюбу для добросовісного подружжя практично такі ж, як і при розлученні: вона має право на поділ майна, набутого у шлюбі як спільної сумісної власності; на проживання в житловому приміщенні, в яке особа вселилася у зв'язку з реєстрацією шлюбу; на прізвище, яке особа обрала при реєстрації шлюбу; на аліменти відповідно до ст. ст. 75, 84, 86, 88 СК.

Розглянемо наведені права по порядку.

Майновий режим осіб, що перебували у недійсному шлюбі, визначається як майновий режим подружжя. Отже, згідно ст. 60 СК, добросовісна особа у недійсному шлюбі, навіть якщо вона не брала фінансової участі у придбанні майна і цілком перебувала на утриманні другого з подружжя, матиме право на половину цього майна.

Після визнання шлюбу недійсним дружина, чоловік, які є добросовісною особою, мають право на поділ майна в порядку, визначеному для розірвання шлюбу.

Проте, як бути з поділом майна у випадку, коли один з подружжя діяв винно, а другий був добросовісним? Ділити його як спільну сумісну чи як спільну часткову власність? Очевидно, в такому випадку, суд повинен виходити з інтересів добросовісної особи. У випадку, коли майно було придбане більшою мірою її працею та коштами — ділити його як спільну часткову власність, якщо ж навпаки, або ця особа взагалі не мала самостійного заробітку — як спільну сумісну.

Ще одним правом добросовісного подружжя є право на утримання на підставі ст. ст. 75, 84, 86, 88 СК. Такими підставами є:

- непрацездатність і потребування матеріальної допомоги;
- вагітність;
- проживання з дитиною до трьох (в окремих випадках шести) років;
- проживання з дитиною інвалідом.

Причому в останніх трьох випадках особа має таке право незалежно від того, чи вона працює і матеріального становища.

Аналіз норм дає підстави для висновку, що правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи та розірвання шлюбу в частині права на утримання не є однаковими. Не можна погодитися з твердженням З. В. Ромовської, що оскільки ст. 46 СК, на відміну від ст. 49 КпШС не містить умови про те, що добросовісна особа має право на аліменти, якщо її непрацездатність виникла за час недійсного шлюбу, то ця особа матиме право на утримання і у випадку, якщо вона стала непрацездатною протягом 1 року з часу постановлення судом рішення про визнання шлюбу недійсним чи анулювання актового запису про шлюб відповідно до ч. 4 ст. 39 СК⁵. Справа в тому, що законодавець не включив в перелік підстав отримання добросовісною особою аліментів ст. 76 СК і таким чином значно обмежив її право на утримання. Так, закон позбавив добросовісну особу права на аліменти у випадках:

· Якщо її непрацездатність виникла протягом 1 року з часу постановлення судом рішення про визнання шлюбу недійсним чи анулювання актового запису про шлюб

⁵ Там само. — С. 81.

відповідно до ч. 4 ст. 39 СК. Хоча в даному випадку час, з якого починається відлік, може бути іншим: набрання рішенням суду законної сили; анулювання актового запису про шлюб органами РАЦСу, незалежно від порядку визнання шлюбу недійсним (і в реєстраційному і в судовому порядку шлюб анулюється органом РАЦСу).

· Якщо на момент визнання шлюбу недійсним їй до встановленого законом пенсійного віку залишилося не більше 5 років, за умови, що у шлюбі подружжя проживало не менше 10 років. Право на утримання в такому випадку виникає з досягненням пенсійного віку.

· Якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, що мають істотне значення, вона не мала можливості одержати освіту, працювати, зайняти відповідну посаду. Причому це право особа має навіть якщо є працездатною, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання у цьому випадку триває протягом трьох років від дня визнання шлюбу недійсним.

Вважаємо, що законодавець несправедливо обмежив добросовісну особу в правах. Оскільки її вини в укладенні шлюбу з порушенням встановлених вимог немає, потрібно надати їй весь обсяг прав, які мають подружжя після розірвання шлюбу. Необхідно доповнити п. 3 ст. 46 СК посиленням на ст. 76 СК. Єдиною проблемою в даному випадку є визначення "часу відліку", тобто часу, з яким можна буде пов'язати момент визнання шлюбу недійсним і з якого почне спливати строк настання обставин, що мають істотне значення (непрацездатності, пенсійного віку, строк, протягом якого триває право на аліменти, відповідно до ч. 4 ст. 76). Якщо врахувати, що шлюб є недійсним з моменту укладення, то момент недійсності для цього не підходить. Можна запропонувати два варіанти:

· День набрання рішенням суду про визнання шлюбу недійсним законної сили (запропонований З. В. Ромовською день винесення судом відповідного рішення для цього не підходить, оскільки воно може бути оскаржене в апеляційному порядку до набрання чинності) — для шлюбів, які визнаються або можуть бути визнані недійсними в судовому порядку, і день анулювання актового запису про шлюб органом РАЦСу — для шлюбів, що визнаються недійсними в загальному порядку. Такий варіант побудований за аналогією з моментом розірвання шлюбу і видається найбільш вдалим.

· День анулювання актового запису про шлюб органами РАЦСу, незалежно від порядку визнання шлюбу недійсним (і в реєстраційному і в судовому порядку шлюб анулюється органом РАЦСу). Цей варіант є простішим і визначає єдиний момент визнання шлюбу недійсним для усіх видів такого шлюбу. Проте є один нюанс. Якщо не забезпечити процедуру, за якої суд сам надсилає рішення органу РАЦСу для анулювання актового запису, то заінтересована особа (одержувач аліментів), з метою збільшити цей строк (наприклад особі на момент набрання рішенням суду законної сили залишилося 6 років) може затягнути передання виписки з рішення органам РАЦСу для анулювання запису про шлюб.

Крім наведених вище прав, ст. 46 СК закріплює за добросовісною особою право на проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом, і право на прізвище, яке особа обрала при реєстрації шлюбу.

Добросовісність однієї з осіб, які зареєстрували шлюб, як зазначає В. А. Рясенцев, частково паралізує негативні наслідки визнання шлюбу недійсним⁶.

Треба зазначити, що при визнанні шлюбу недійсним, за добросовісною особою можуть бути збережені тільки права, передбачені ст. 46 СК. Інших прав, що випливають з факту перебування у шлюбі, наприклад, права на спадкування, відшкодування шкоди, заповідної смертю другого з подружжя, вона не має. Спадкове законодавство відносить подружжя до спадкоємців першої черги за законом, тому за відсутності підстав спадкування за заповітом (недійсність заповіту, смерть спадкоємців за заповітом, позбавлення їх права на спадщину тощо) один з подружжя набуває права на спадщину другого з подружжя. Коли ж у судовому порядку шлюб визнано недійсним, сімейні відносини між подружжям вважаються неіснуючими і колишній з подружжя права на спадкування за законом не набуває. В тому разі, коли спадщина за законом вже була отримана, а потім шлюб був визнаний недійсним, заінтересовані особи можуть звернутися до такого спадкоємця з позовом про повернення

⁶ Рясенцев В. А. Указ. работа. — С. 151.

безпідставно набутого, оскільки спочатку підстава збагачення мала місце (шлюбні відносини, які дозволили особі отримати спадщину за законом, а потім ця підстава відпала.

У недійсному шлюбі у разі втрати годувальника другий з подружжя не має права на пенсію. Ю. О. Заїка стверджує також, що другий з подружжя не матиме права на отримання страхової виплати як член сім'ї застрахованого⁷. Це твердження звертає увагу на важливу проблему. Є чи не є подружжя у недійсному шлюбі сім'єю? Адже шлюб — не єдина підстава сімейних відносин. Відповідно до ч. 2 ст. 3 СК сім'ю складають особи, що проживають разом, пов'язані спільним побутом і мають одна відносно одної взаємні права і обов'язки. Чоловік і жінка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, теж є сім'єю. З другої сторони, ч. 4 ст. 3 СК встановлює, що підставами виникнення сімейних відносин є такі, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Шлюби, укладені з порушенням встановлених вимог, якраз і заборонені законом, що тягне за собою їх недійсність і застосування до недобросовісних осіб санкцій, передбачених ч.ч. 2-5 ст. 45 СК. Крім того, більшість перешкод до вступу у шлюб, таких як полігамія, родинні зв'язки, фіктивність, суперечать моральним засадам суспільства і традиційно викликають громадський осуд. З цього можна зробити висновок, що особи, шлюб яких визнано недійсним, навіть якщо вони продовжують проживати разом, не є сім'єю.

Недійсність шлюбу обумовлює і недійсність укладеного шлюбного договору з моменту його укладання. Це спричинено специфічним характером цього договору. Шлюбний договір укладається особами, які перебувають у шлюбі або мають намір вступити у шлюб. В останньому випадку він набирає чинності з моменту реєстрації шлюбу, тобто на нього поширюються правила щодо правочину з відкладальною умовою. Тобто, якщо така умова не настала (сторони не вступили у шлюб або закон не визнає такі відносини шлюбом), то немає підстав вести мову і про наявність шлюбного договору. Його не існує, оскільки відсутній головний елемент його дійсності — шлюб.

Вважаємо, що все ж позбавлення добросовісної дружини, чоловіка права на спадщину, виплат у зв'язку з втратою годувальника, страховки, є безпідставним. У випадку визнання шлюбу недійсним після його припинення внаслідок смерті одного з подружжя, другий з подружжя, який є добросовісним, повинен мати всі права, що випливають з шлюбних відносин.

Водночас, хоча законом прямо і не передбачена можливість стягнення з другого з подружжя відшкодування моральної шкоди на користь добросовісної особи, формальних заперечень для цього немає і таке стягнення може бути здійснене на підставі ст. 23 ЦК.

На завершення потрібно сказати, що недійсність шлюбу не впливає на правовідносини між батьками та дітьми, народженими у такому шлюбі. Щодо таких дітей зберігається презумція батьківства чоловіка, якщо дитина народилася у шлюбі або протягом 10 місяців після визнання такого шлюбу недійсним. Водночас, якщо сторони вступили у фіктивний шлюб без наміру створити сім'ю і фактично у шлюбні відносини не вступали, то чоловік може оспорити своє батьківство на загальних підставах.

Отже, при визнанні шлюбу недійсним, закон стоїть на стороні добросовісної особи. Спеціальні правові наслідки недійсності шлюбу близькі до правових наслідків його розірвання. Проте захист інтересів особи, що не знала і не могла знати про перешкоди до вступу у шлюб, вимагає визнати за нею право на спадкування в першій черзі за законом і право на утримання на тих самих підставах, що і подружжя у дійсному шлюбі.

⁷ Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Голанчука. — К.: Істина, 2002. — С. 71.